

УДК 637.1

Керанчук Т.Л.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри прикладної економіки
Національного університету харчових технологій

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОЛОЧНОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

MODERN PROBLEMS OF THE DAIRY BUSINESS IN UKRAINE

АНОТАЦІЯ

В статті здійснений огляд актуальних проблем розвитку підприємств молочної промисловості України, проаналізована кон'юнктурна ситуація на ринку молока, проведений аналіз динаміки цін на молоко та основні види молочної продукції за останній період. Досліджені проблеми сировинного забезпечення молокопереробної галузі та досвід інших країн світу в її вирішенні. Сформульовані першочергові необхідні організаційно-економічні заходи для виходу українських підприємств молочної промисловості на європейський ринок.

Ключові слова: ринок молока, оптово-відпускна ціна, закупівельна ціна, регламент, система управління безпекою харчових продуктів, якість харчових продуктів, НАССР.

АННОТАЦІЯ

В статье осуществлен обзор актуальных проблем развития предприятий молочной промышленности Украины, проанализирована конъюнктурная ситуация на рынке молока, проведен анализ динамики цен на молоко и основные виды молочной продукции за последний период. Исследованы проблемы сырьевого обеспечения молокоперерабатывающей отрасли и опыт других стран мира в ее решении. Сформулированы первоочередные необходимые организационно-экономические меры по выходу украинских предприятий молочной промышленности на европейский рынок.

Ключевые слова: рынок молока, оптово-отпускная цена, закупочная цена, регламент, система управления безопасностью пищевых продуктов, качество пищевых продуктов, НАССР.

ANNOTATION

This article presents current problems of development of Ukrainian dairy industry. Author analyzed conjunctural situation in the milk market, dynamics of prices for milk and dairy products for the previous period. Author has investigated the problem of raw material supply for dairy industry and the experiences of other countries. Author also formulated priority organizational and economic actions for entrance of Ukrainian enterprises to the European dairy market.

Keywords: milk market, wholesale selling price, purchase price, regulations, control system of food safety, food quality, HACCP.

Постановка проблеми. Виробництво молока у світі становить близько 630 млн. т у рік, з яких біля 85% припадає на коров'яче молоко. Найбільшими виробниками молока є США (обсяг виробництва молока – 86400 тис. т), Китай (35250 тис. т), ЄС (143000 тис. т) та Росія (5317 тис. т) [1]. В сучасних умовах на фоні зміцнення курсу долару конкуренція за ринки збуту між європейськими та американськими операторами ще більш загострюється. Так, на просторі ЄС за останні 11 місяців 2014 р. виробництво молока було збільшено на 5,1% відносно аналогічного періоду попереднього року, також спостерігалось і зростання оптових цін на молоко: на кінець січня 2015 р. його ціна становила 32,75 євро/100 кг (на кінець грудня – 31,25 євро/100 кг). Зрос-

тало також виробництво молока і в США (за результатами 2014 р. приріст становив 3,14%). Враховуючи ситуацію політичної і економічної кризи в Україні та ускладнення відносин із Росією, для підприємств молочної промисловості постає нагальна необхідність в пошуку та розширенні нових ринків збуту з метою виживання та підвищення конкурентоспроможності. Як раз найбільшим потенційно привабливим та досяжним ринком молочних продуктів для України в сучасних умовах є ринки країн – членів ЄС. Саме тому дослідження організаційних та економічних проблем, пов'язаних з освоєнням українськими підприємствами європейських ринків, є на поточний момент надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку підприємств молочної промисловості в значній мірі досліджувались як у вітчизняній літературі, так і в зарубіжній науці. Зокрема, питанням закономірностей функціонування ринку молочної продукції та розвитку конкурентних відносин на ньому приділено увагу в роботах І.В. Завгородньої [3]. Проблеми механізму впровадження інноваційних технологій на підприємствах молочної промисловості досліджені в роботах Т.В. Божидарнік та Ю.Г. Левченко [4]. Проблемним питанням діяльності підприємств молочної промисловості присвячені праці таких дослідників, як В.І. Бойко, В.Г. Андрійчука, Н.Я. Слободян.

Виділення невирішених раніше частин. Питанням та проблемам освоєння нових потенційно привабливих ринків збуту для представників українського молочного бізнесу в сучасних умовах приділена недостатня увага, і тому вони потребують подальшого дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Дослідження сучасних тенденцій розвитку ринку молока та молочної продукції в Україні, дослідження міжнародного досвіду побудови систем управління якістю харчової продукції та виявлення необхідних передумов для інтеграції операторів українського молочного ринку на ринки країн ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах нестабільності в державі прогнозувати, наскільки інтенсивно буде розвиватися молочна галузь в Україні, достатньо складно. Аналіз обсягів випуску молока та молочної продукції за останній період не дає

можливості зробити однозначні висновки (табл. 1) [5; 6]. Так, як видно з таблиці, по деяких товарних групах (молоко, масло) спостерігається доволі стійка тенденція до нарощування обсягів виробництва продукції: в 2014 р. випуск молока зріс на 14,3% в порівнянні з 2103 р., в січні 2015 р. порівняно із аналогічним періодом попереднього року також мало місце зростання обсягів випуску на 8,7%; по маслу мала місце аналогічна ситуація – відповідні темпи нарощування обсягу випуску становили 24,8% та 4%.

Невдалим видався 2014 р. для виробників сирної та кисломолочної продукції: майже по всіх цих номенклатурних позиціях спостерігалось зменшення обсягів випуску продукції: середній темп падіння обсягу виробництва по сирах кисломолочних та сичужних становив в порівнянні з 2013 р. приблизно 21%, по йогуртовій продукції – біля 10%. Така ситуація стала наслідком скорочення потенційних ринків збуту української продукції у Росію.

Але, не дивлячись на це, на думку деяких профільних спеціалістів, є певний позитивний вплив наявної кризи в Україні на діяльність підприємств молочної галузі. Так, президент Асоціації виробників молока (АВМ) А. Дикун вважає позитивним той факт, що заборонні дії Росії по відношенню до українських молочних продуктів можуть і повинні стимулювати українських виробників щодо підвищення якості

продукції з метою виходу на нові альтернативні ринки збуту. З цієї думкою можна погодитись, враховуючи, що потенційно такі ринки дійсно існують. Аналіз балансу попиту і пропозиції молока та молокопродуктів за січень-жовтень 2014 р. дає можливість зробити висновок про наявність попиту на продукцію з боку зовнішніх ринків (табл. 2) [7]. Хоча, звичайно, має місце тенденція щодо скорочення обсягу цього попиту на 29,5% (550 в 2014 р. проти 780 в 2013 р.). Причина такого скорочення вже згадувалась вище – економічні обмеження з боку Росії на ввезення деяких видів молочної продукції з України. Але ця причина може розглядатися як спонукальний мотив для українських підприємств – виробників молочної продукції щодо переорієнтації продукції на нові ринки збуту, зокрема ринок ЄС. Тим паче, враховуючи результати 2013–2014 рр., можна говорити, що спостерігається тенденція нарощування обсягів виробництва таких номенклатурних позицій, які в більшості є і можуть бути експортноорієнтованими (табл. 3).

Якщо оцінювати потенційні можливості українських підприємств щодо виходу на європейський ринок, то тут також однозначного висновку зробити не можна. Тут можна виокремити принаймні два проблемних аспекти: розширення нових ринків на основі інструментів цінової конкуренції; конкурування на нових

Таблиця 1

Виробництво молочної продукції в Україні в 2014–2015 рр.

Види продукції	Обсяг випуску, т			Темп зміни, %		
	січень 2015 р.	грудень 2014 р.	2014 р.	січень 2015 р. до грудня 2014 р.	січень 2015 р. до січня 2014 р.	2014 р. до 2013 р.
1. Молоко рідке	80582	80399	1080069	100,2%	108,7%	114,3%
2. Масло	6251	7606	114497	82,2%	104,0%	124,8%
3. Сир кисломолочний	324	276	4248	117,4%	85,3%	77,1%
4. Сир сичужний	7352	7771	104070	94,6%	78,4%	81,6%
5. Йогурт	36665	34560	469666	106,1%	90,6%	90,3%

Складено автором за матеріалами [5; 6]

Таблиця 2

Баланс попиту та пропозиції молока та молокопродуктів (січень–жовтень 2013–2014 рр.)

Показники	2014 р.	Січень–жовтень 2014 р.	2013 р.	Січень–жовтень 2013 р.
Попит на продукцію	11868	10150	11980	10378
Внутрішнього ринку всього, в тому числі:	11318	9691	11200	9741
фонд споживання	9848	8491	9930	8661
інше споживання	1370	1200	1270	1080
Зовнішнього ринку (експорт)	550	459	780	637
Пропозиція продукції	11868	10150	11980	10378
Внутрішнього ринку всього, в тому числі:	11438	9835	11500	9977
власне виробництво	11438	9835	11500	9977
зміна запасів	0	0	0	0
Зовнішнього ринку (імпорт)	480	315	480	401
Споживання на особу, кг за рік	226,7	x	219,3	x

*Складено автором за матеріалами [7]

ринках за рахунок підвищення якості та безпеки молочної продукції.

Таблиця 3
Порівняльна характеристика виробництва експортноорієнтованих видів молочної продукції в 2013–2014 рр. [2]

Види продукції	2013	2014	2014 до 2013
Молоко рідке	944751	1080069	114,3%
Молоко для дитячого харчування	12571	14312	113,8%
Молоко та сливки сухі	50536	66241	131,1%
в т.ч. сухе знежирене молоко	37416	53702	143,5%
Спреди вершково-рослинні	76325	83557	109,5%
Сир плавлений та сирний продукт	42154	46840	111,1%
Казеїн та казеїнати	2717	4792	176,4%

1. Освоєння нових ринків за рахунок цінової конкуренції.

З одного боку, враховуючи більш низький рівень цін на українське молоко, шанси на успіх у українських підприємств є. Цю гіпотезу підтверджує порівняння цін на сире молоко в Україні та в країнах Європи (табл. 4) [8].

Але все-таки вищезначені шанси можуть стосуватися сирого молока, по інших товарних позиціях відчувається жорстка конкуренція. Це стосується сухого молока, сироватки, казеїну. Експортні ціни на сухе знежирене молоко мають тенденцію до зниження: покупці з СНД готові купувати СЗМ по ціні максимум 2 700 USD за тону, а на зовнішніх ринках цей вид товару коштує ще дешевше (наприклад, у Новій Зеландії – 2 400 USD за тону). На ринку сироватки також попит має тенденцію до зниження, що, звичайно, зумовлює падіння цін: наприклад, підприємства – експортери сироватки готові були продавати в січні 2015 р. її

по ціні 600-700 USD/т. На цьому ринку ситуація ускладнюється і конкурентним тиском з боку Беларусі у зв'язку зі скороченням для них російських ринків. Тому переорієнтація білоруських виробників на західні ринки є можливою, при чому саме за рахунок демпінгування цін. Як свідчать дані таблиці 5, схожа ситуація має місце і на ринку казеїну.

Справа в тому, що зниження цін на сухе знежирене молоко обумовило збільшення обсягів його виробництва європейськими виробниками. Значне збільшення його пропозиції сприяло зниженню цін, що відобразилось також і на українських виробниках: в середньому ціна на цей вид продукції в січні 2015 р. становила 6 500 USD/т (табл. 5). Крім того, буде знов-таки відчутна конкуренція з боку білоруських виробників, які втратили російський ринок і переорієнтовуються ринок ЄС, пропонуючи нижчі ціни (6 000 USD/т). Тобто особливих райдужних перспектив щодо прориву на цьому ринку також очікувати не варто.

Таким чином, можна зробити висновок, що в сучасних умовах застосування тільки інструментів цінової конкуренції українськими виробниками молочної продукції для розширення збуту на зовнішніх ринках (зокрема ринку ЄС) є недостатнім.

2. Отже, на нашу думку, українські представники молочної бізнесу повинні активувати роботу в напрямку **конкурування на нових ринках за рахунок підвищення якості та безпеки молочної продукції**. І в цьому зв'язку такі підприємства мають знати та виконати вимоги діючого законодавства ЄС щодо імпорту тваринницької продукції. Підприємства, які планують торгувати харчовими продуктами тваринного походження на ринку ЄС, зобов'язані виконати наступні умови: по-перше, країну походження (тобто Україну, в даному випадку) має бути занесено до офіційного переліку третіх країн, яким дозволено торгувати в ЄС своєю продукцією (ст. 11 регламенту № 854/2004);

Таблиця 4

Середньомісячні ціни на молоко в деяких країнах Європи (обраховані для базисних в Україні показників – 3,4% жиру, 3,0% білка), грн./т

Рік	Місяць	Україна	Росія	Польща	Естонія	Литва	Латвія	Німеччина	Нідерланди	Фінляндія
2015	Січень	X	5190	X	X	X	4978	6960	X	X
2014	Грудень	4147	5754	6872	5710	4716	5549	7419	6605	9265
	Листопад	4094	6642	6575	5629	4553	5292	7405	7186	9437
	Жовтень	4037	6290	5791	4991	3854	4560	6743	8126	X

Таблиця 5

Експортні ціни на окремі види молочної продукції в 2014–2015 рр. [2]

Продукція	Кінець січня 2015 р.	Кінець грудня 2015 р.	Січень 2014 р.
1. Сухе знежирене молоко	1800-2200*	1900-2400*	4100-5100*
2. Сухе цільне молоко	2500-2700*	2700-2900*	5100-5500*
3. Масло блочне, 72,5%	2200-2800	2400-2700*	5600-6000*
4. Масло блочне, 82,5%	2600-2800	2700-2900*	6000-6500*
5. Сир тверді жирні (40–50%)	4200-4400	4200-4500	6800-7300
6. Казеїн, в/г	6400-6600	7100-7400	9800-10000

по-друге, підприємство з виробництва харчових продуктів також має бути в переліку (ст. 12 регламенту № 854/2004). В свою чергу, щоб потрапити в перелік, підприємство має довести, що його продукція відповідає вимогам регламенту № 178/2002 (головний законодавчий акт ЄС, який регулює безпечність харчових продуктів); вимогам регламенту № 852/2004 щодо сертифікатів та документів; чинним законодавчим вимогам ЄС щодо контролю за імпортом харчових продуктів тваринного походження [9].

Якщо на ринок ЄС виходять підприємства, які є молокопереробними, вони мають отримати експлуатаційний дозвіл, який видає компетентний орган після перевірки підприємства. Вона здійснюється щонайменше один раз, щоб проконтролювати, наскільки те, що подано в заявці, відповідає тому, що є насправді. Водночас експлуатаційний дозвіл не потрібен підприємствам, які займаються тільки:

- первинним виробництвом;
- транспортуванням і/або зберіганням продуктів, для яких не потрібен контроль температури;
- роздрібною торгівлею.

Як бачимо, процедура сама по собі достатньо прозора та проста, але вона потребує проведення ґрунтовної роботи в частині побудови системи контролю якості та безпечності харчових продуктів саме в Україні. І тут виникають проблеми наявності певних протиріч між законодавством ЄС та українським законодавством. Тому, з нашої точки зору, доцільно окреслити основні напрямки роботи щодо побудови такої системи. Вона має охоплювати роботу по організації системи як на рівні держави, так і роботу по запровадженню відповідних стандартів якості на самих підприємствах молочної промисловості.

Система контролю за якістю та безпечністю харчових продуктів, на нашу думку, повинна охоплювати декілька важливих складових елементів.

1. Формування актуального законодавства, яке регламентує якість та безпечність харчових продуктів. На просторі ЄС це законодавство представлено сукупністю регламентів (це закон прямої дії і норми, обов'язкові для виконання всіма операторами ринку), директив (вони містять загальні поняття й цілі, але кожна держава сама вирішує, яким чином буде їх застосовувати, тобто вони є основним інструментом гармонізації законодавства держав-членів) та рішень (воно є обов'язковим у всіх своїх частинах для тих, кому адресоване: конкретним державам або фізичним чи юридичним особам). Отже, в Україні необхідне прийняття відповідних законодавчих актів, які б корелювали із горизонтальним принципом (це означає, що є кілька основних документів, які охоплюють усі види харчових продуктів). Звичайно слід зазначити, що у нас в країні діє ряд нормативних

актів, які регулюють діяльність молочних підприємств. Наприклад, той самий Закон України «Про молоко та молочні продукти», але він як раз є зразком вертикального законодавства, бо регламентує окремий вид харчової продукції. Отже, в цьому напрямку необхідне проведення інтенсивної роботи на рівні Верховної Ради з метою прийняття відповідних нормативних документів: зокрема, один з них – Закон «Про технічні регламенти та оцінку відповідності» (№ 1065) Верховна Рада нещодавно прийняла. Але питання полягає не тільки в наявності законодавчих актів, але й в можливості їх реалізації. І саме це викликає необхідність другого елементу системи контролю якості та безпечності харчових продуктів.

2. Створення організаційної структури системи офіційного контролю якості та безпечності харчових продуктів. Така структура має включати органи, які забезпечать реалізацію контролю з боку держави. В країнах ЄС ним є так званий компетентний орган [10]. Він є центральним органом країни – члена ЄС, до компетенції якого входить організація офіційного контролю, або будь-який інший орган, на який покладено цю компетенцію. Слід відзначити, що в Україні вже ведеться робота в цьому напрямку: створена Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів на основі об'єднання Держветфітослужби, Держспоживінспекції та Держсанепідемслужби. На жаль, поки важко точно сказати, які функції виконуватиме новостворена служба і які обов'язки ляжуть на аграріїв. Тобто мова йде поки що переформатизація організаційних структур без прив'язки до функціональних обов'язків. З нашої точки зору, в цьому плані потрібне проведення роботи на засадах комплексності. Це означає, що потрібно не тільки формально виділити якусь організаційну структуру, але й чітко визначити, чим вона буде займатися. В цьому аспекті можливим є запровадження європейського досвіду, відповідно до якого основними завданнями, які має виконувати компетентний орган, мають бути наступні [10]:

- **забезпечення ефективності і правомірності здійснення офіційного контролю живих тварин, кормів і харчових продуктів на всіх етапах виробництва, переробки та збуту, а також використання кормів;**

- **забезпечення відсутності конфлікту інтересів.** Неприпустимо, щоб інспектор, який робить аудит чи інспектує оператора ринку, водночас надавав консультаційні послуги підприємству;

- **наявність або доступ до відповідних лабораторних потужностей для досліджень, а також достатню кількість кваліфікованих і досвідчених співробітників для швидкого та ефективного проведення офіційного контролю і пов'язаних із ним обов'язків.** Це означає, що компетентні органи повинні мати у своєму роз-

порядженні лабораторії й штат кваліфікованих співробітників. На жаль, зараз в Україні як раз триває зворотній процес – деякі висококваліфіковані кадри «вимиваються» на фоні здійснення люстраційних процедур;

- **забезпечення ефективного проведення офіційного контролю на основі наявності відповідного устаткування й оснащення.** Сюди відносять ноутбуки, програмне забезпечення, автоматизовані бази даних для внесення інформації, які синхронізуються з програмами в центральному офісі;

- **розробка відповідних планів дій у разі надзвичайної ситуації, а також готовність реалізувати такі плани в разі необхідності** (наприклад, коли виникає спалах якоїсь хвороби);

- **проведення в обов'язковому порядку будь-яких інспекцій операторів ринку харчових продуктів та кормів**, які відповідають вимогам регламенту. Крім того, оператори ринку мають допомагати співробітникам компетентного органу під час виконання їхніх завдань;

- **здійснення внутрішнього аудиту.**

3. Забезпечення функціонування самої системи контролю якості та безпечності харчових продуктів на умові беззаперечного дотримання основних принципів організації офіційного контролю. Офіційний контроль повинен забезпечувати досягнення наступних цілей:

- попередження, викорінення або зменшення до прийняттого рівня ризиків для людей і тварин, як прямих, так і можливих, через навколишнє середовище;

- гарантування чесної торгівлі харчовими продуктами й кормами, захисту інтересів споживачів, включаючи маркування харчових продуктів і кормів, а також інші способи інформування споживача.

Тому в основі його організації повинні лежати наступні основні принципи:

- **по-перше, він повинен проводитися регулярно**, з певною періодичністю. У різних країнах ця періодичність, звичайно, різна. Але аудит і інспекція повинні проводитися з різною частотою. Аудит – не більше одного-двох разів на рік, якщо підприємство функціонує без збоїв і до нього немає претензій. Проведення ж інспекцій таких обмежень не має і частота їх здійснення має визначатися компетентним органом;

- **по-друге, здійснення такого контролю повинно бути засноване на аналізі ризиків.** Уся система безпечності продуктів харчування в ЄС базується на аналізі ризиків і складається з трьох компонентів: оцінка ризику, управління ризиком і комунікація ризиком. При цьому кожне підприємство індивідуально (від маленького до великого) після перевірки вноситься в загальну базу даних [10]. Наприклад, які продукти вироблялися, чи були скарги з боку споживачів, що показав контроль. Усе це враховується відповідно до схеми, за якою працює компетентний орган;

- **по-третє, поточний контроль (інспекція) повинен здійснюватись без попереднього повідомлення** (за винятком проведення аудиту). В цьому аспекті існує протиріччя між законодавством ЄС та законодавством України. Справа в тому, що нині в Україні діє закон «Про державний контроль та нагляд», який передбачає сповіщення про перевірку за 10 днів. У європейському харчовому законодавстві такої норми нема, бо вважається, що вона зводить нанівець усю процедуру офіційного контролю. За 10 днів оператор ринку може вжити заходів по підготовці до приїзду компетентного органу. В такому випадку результат контролю не можна вважати об'єктивним і проводити його просто недоцільно. Тому, з нашої точки зору, необхідно усунути це протиріччя в законодавстві. Це дасть можливість зробити процедуру контролю більш дієвою. Що ж стосується аудиту, то це повинна бути планова процедура, оскільки його проведення передбачає необхідність присутності на робочих місцях певних відповідальних осіб (начальник технологічного процесу і т. д.);

- **по-четверте, контроль повинен охоплювати всі ланки харчового ланцюжка «від ферми/поля – до столу».** Це означає, що мають контролюватися саме оператором (виробником) всі етапи виробництва та обігу харчових продуктів і кормів. При цьому державні органи повинні лише перевіряти відповідність оператора всім вимогам відповідних регламентів. Тобто якщо підприємство виробляє молоко, то перевірки мають підлягати не тільки його безпечності та якості, а ще й безпечності кормів. Більше того, контролю підлягають і корми, коли вони ще тільки на полі: яким чином вирощуються й обробляються;

- **по-п'яте, процедура контролю операторів (виробників) має здійснюватись тільки компетентним органом.**

Висновки. Подальший успішний розвиток молочного бізнесу в Україні в значній мірі залежить як від впровадження інноваційних рішень у виробництво з боку підприємств – виробників молока та молочної продукції, так і від швидкості проведення реформ в аграрному секторі, зокрема, в частині гармонізації вітчизняної законодавчої бази із законодавством європейського союзу. З нашої точки зору, важливими передумовами освоєння європейського ринку збуту продукції українськими аграріями, успішного функціонування підприємств молочної промисловості на цьому ринку є розробка та запровадження на рівні держави та окремих підприємств системи контролю якості та безпечності харчових продуктів на основі підходу HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Points – системи аналізу ризиків та контролю у критичних точках). Оперативне впровадження європейських підходів щодо організації офіційного контролю за діяльністю підприємств, які функціонують в секторі молочного скотарства та переробки молока, його інструментів та важелів повинні забезпечити збільшення сту-

пеню конкурентоспроможності їхньої продукції не тільки на вітчизняному, але й на зовнішніх, в тому числі європейському, ринках.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Про молоко. / Інформаційно-аналітичний портал про молоко та молочне скотарство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.milkua.info/uk/aboutmilk/>.
2. Мировой рынок: общие тенденции / Информационно-аналитический бюллетень «Рынок молока» № 194–01–15 от 30 января 2014 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.infagro.com.ua>.
3. Завгородня І.В. Проблеми молочної промисловості та перспективи розвитку / І.В. Завгородня // Одеська національна академія харчових технологій : Економіка промисловості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/11_EISN_2010/Economics/64099.doc.htm.
4. Левченко Ю.Г. Аналіз фінансування інноваційної діяльності підприємств окремих галузей харчової промисловості / Ю.Г. Левченко // Проблеми економіки підприємств в умовах сталого розвитку: III міжнародна науково-практична конференція, 15–16 березня 2007 р. : [тези доповідей]. – 2007. – С. 61–62.
5. Статистичний бюлетень «Виробництво промислової продукції за видами в Україні» за січень–грудень 2014 р. / Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
6. Статистичний бюлетень «Виробництво промислової продукції за видами в Україні» за січень 2015 р. / Державна служба статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Баланс попиту та пропозиції молока та молокопродуктів (січень–жовтень 2013–2014 рр.) / Інформаційно-аналітичний портал про молоко та молочне скотарство. Розділ «Аналітика: попит та пропозиція» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.milkua.info/uk/world/310/>.
8. Середньомісячні ціни на молоко в деяких країнах світу / Інформаційно-аналітичний портал про молоко та молочне скотарство [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.milkua.info/uk/avgmilkprices/>.
9. Бутило Р. Контроль по-європейськи /Р. Бутило // Спеціалізовані семінари компанії Kesarev Consulting [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.milkua.info/uk/technews/197/>.
10. Бутило Р. Законодавство ЄС про безпечність харчових продуктів / Р. Бутило // Спеціалізовані семінари компанії Kesarev Consulting [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.milkua.info/uk/technews/193/>.